

Boeken

Jeanne de Bruijn, Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief, Amsterdam, SUA 1989, ISBN 90-6222-185-8, prijs f 42,50

Het is een overbekend feit: de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt ligt in Nederland ver achter op de omringende landen. Zij bedroeg in 1985 41%, tegen ruim 50% in de Bondsrepubliek en 78% in Zweden. Bovendien doen vrouwen nog steeds veel slecht betaald (thuis)werk en hebben ze vaak deeltijdbanen en tijdelijke contracten. De recente toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen berust dan ook deels op een illusie: er werken wel meer vrouwen, maar het totaal aantal uren dat zij werken is niet toegenomen.

Het boek van Jeanne de Bruijn met de titel *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidsociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* voorziet dan ook in een behoefte. Het biedt een historisch overzicht van de wederwaardigheden van Nederlandse vrouwen op de arbeidsmarkt. Het beoogt bovendien inzicht te geven in de manier waarop de sociale wetenschappen, de arbeidsociologie in het bijzonder, de vrouwenarbeid thematiseerden. Daarmee past het boek in de groeiende reeks publikaties waarin de rol van wetenschappelijke disciplines bij de 'vormgeving' van maatschappelijke problemen belicht wordt. Ook brengt De Bruijn de bijdrage op dit gebied van de vrouwenstudies in kaart. Het boek voert ons, kortom, op vele niveaus tegelijk in de ontwikkeling van (het denken over) vrouwenarbeid in.

De Bruijn onderscheidt vijf episodes in 'haar werk'. De eerste begint in 1870, als de eerste industriële revolutie in Nederland doorbreekt. Zij eindigt in 1920, als het actieve en passieve kiesrecht voor vrouwen gerealiseerd is. Volgens De Bruijn wordt in die periode de basis gelegd voor de duurzame 'achterstand' van Nederlandse vrouwen op de arbeidsmarkt. Drie factoren spelen

daarbij een rol. De eerste is Nederlands late industrialisatie. Er was in die tijd (en lang daarna) een voldoende arbeidsreserveleger, ook zonder deelname van vrouwen. De tweede factor was de verzuiling. De industrialisatie voltrok zich in Nederland niet helemaal toevallig in enkele rooms-katholieke 'lage lonen gebieden'. De vele vrouwen die daar deelnamen aan bijvoorbeeld de textielarbeid waren doorgaans ongetrouwde *jonge meisjes*. Die werden in voldoende mate aangeleverd door de grote Roomse van die tijd!

Een derde factor – die zich overigens met de Tweede Wereldoorlog zou herhalen – zou de achterstand bestendigen: het Nederlands leger, dus de Nederlandse mannen, deden, anders dan die van de omringende landen, noch in 1870 noch in 1914-1918 actief aan de oorlog mee.

Ondanks dit moeizame begin van de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt waren er eind negentiende eeuw drie stromingen die het opnamen voor bezigheden buitenshuis van vrouwen. De eerste was het Protestants Christelijke Réveil, dat vooral dames uit de betere kringen aanmoedigde tijd te investeren in (onbetaald) goed werk. Veel vrouwen waren al langer betrokken, vooral bij de huisarbeid: als dienstbode, op de boerderij, in de huisindustrie, als wasvrouw en als naaister. Nu kwamen daar een aantal 'nettere' beroepen bij: sociaal werkster, onderwijzeres, verpleegster en telefoniste en kantoormeisje. In christelijke kring maakte men zich echter heel veel zorgen over deze toenemende vrouwenarbeid.

De opkomende arbeidersbeweging, de tweede stroming, bracht een reeks eigen belangen van de arbeidersvrouwen ter sprake. In die kringen waren immers de nadelen van het 'werk hebben' – in termen van inkomsten, arbeidsomstandigheden en zo meer – genoegzaam bekend. Deze vrouwen verzetten zich tegen de verbodsbepalingen op het werken van (gehuwde) vrouwen, maar zij ijverden ook voor speciale wettelijke arbeidsbe-

scherming voor vrouwen. Ten derde kwamen in verband met het vrouwenkiesrecht de 'burgelijke' radicaal feministes in beweging, die ook het recht op arbeid van vrouwen op de agenda wilden zien. De meest opmerkelijke en intrigerende gebeurtenis uit deze periode is de Nationale Tentoonstelling van de Vrouwenarbeid van 1898. Het was een groot succes, want zij trok 90.000 bezoekers. Veel tot dan toe verborgen vrouwenarbeid kwam in zicht. In socialistische kringen bestond enige argwaan tegen het 'burgelijke karakter' van deze manifestatie. Toch werden er ook arbeidersvrouwenberoepen in beeld gebracht.

Een Nationaal Bureau voor de Vrouwenarbeid vormde een vanzelfsprekende voortzetting. Daarmee kwam ook het onderzoek naar de vrouwenarbeid op gang. Het Bureau maakte statistische bewerkingen van volkstellingsmateriaal om inzicht te krijgen in het effect van de (vaak al te 'beschermende') arbeidswetten. Bovendien beschikte het over een landelijk netwerk van correspondenten dat rapporteerde over de feitelijke arbeidsservaringen van vrouwen. Het zou interessant zijn, daar nog eens afzonderlijk en dan veel dieper op in te gaan!

In de tweede periode die De Bruijn beschrijft, die van 1920 tot 1940, schreed de ontwikkeling van de vrouwenarbeid onafwendbaar voort. Tegelijkertijd ontwikkelde zich een klimaat, dat vrouwenarbeid, vooral voor gehuwde vrouwen, onwelgezend was. Het was de tijd van de confessionalisering van de sociale politiek, derhalve leken verbodsbepalingen ten aanzien van de vrouwenarbeid vanzelfsprekend. Het feit dat in diezelfde periode de (sociaal-) wetenschappelijke bemoeienis met sociale staat en sociale politiek tot ontwikkeling kwam, hielp de vrouwen niet erg.

Veel onderzoek naar vrouwenarbeid werd er niet gedaan. De sociologen brachten wel enige opinies over het onderwerp ten berde. Een der grondleggers van de Nederlandse sociologie, Steinmetz, nam een reeks gangbare denkbeelden over de positie van de vrouw in het gezin als vanzelfsprekend op in zijn sociologische beschouwingen. De sociaal-democraat Bongers die in dit opzicht heel wat liberaler was, werd op dit punt als duidelijk te radicaal door zijn omgeving afgedaan.

De Tweede Wereldoorlog zette in Nederland de vrouwen niet aan het werk, en 'dus' bespreekt De Bruijn deze periode niet. In de periode erna — 1945-1960 — werd de vooroorlogse gang van zaken opnieuw opgenomen. Het aantal werkende vrouwen nam zelfs af. Er voltrok zich wel een be-

langrijke verschuiving in de betrokken sectoren. Het aantal dienstboden en (meewerkende) boerinnen werd snel minder, terwijl het aantal vrouwen dat in de industrie en in de dienstensector werkte, groter werd.

De sociale wetenschappen, die zich snel ontwikkelden, problematiseerden 'de werkende vrouw' geheel naar de geest van de tijd. Pedagogen en psychologen maakten zich bijvoorbeeld meester van 'het werkende meisje'. De arbeidssociologie-in-opmars hield zich niet bezig met de werkende vrouwen, ook al had zij haar aandacht verlegd, van meer structurele problemen naar 'bedrijfsinterne' en in principe ook meer 'vrouwvriendelijke' kwesties aangaande de menselijke verhoudingen op het werk. Daarbij deed zich een merkwaardig verschijnsel voor.

Omdat het zo'n eenduidig waarneembaar gegeven leek, was er geen steekproef en geen enquête-onderzoek waarin het 'geslacht' *niet* als variabele werd genoemd. Maar het onderscheid tussen mannen en vrouwen was geen invalshoek bij de gegevensverzameling en al evenmin bij de verwerking. Werkende vrouwen kwamen in deze periode, in hun dubbelrol van werkende *moeder* eigenlijk alleen in de gezinsociologie voor!

Die merkwaardige indeling van de vrouw bleef ook in de volgende periode, 1960-1975, van kracht. De arbeidsparticipatie van vrouwen nam weer toe, maar zelfs de tweede feministische golf, die in deze tijd loskwam, zou de arbeidswetenschappen voorlopig niet raken. De wetenschappelijke energie ging alweer uit naar de onmisbaarheid van de vrouw als moeder. De vrouwen die in actie kwamen wilden dan ook niet alleen werk, maar stelden ook de vanzelfsprekende arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen-thuis aan de orde. Mw. In 't Veld-Langeveld verwees bovendien in een baanbrekend onderzoek uit 1969 voor het eerst naar het dieper liggende probleem, dat het 'roldoorbrekende' gedrag van vrouwen ook het denken en handelen in termen van 'het mannelijke' en 'vrouwelijke' zou aantasten. De arbeids- en organisatiesociologie maakte een uitgebreide ontwikkeling door, maar van wat de vrouwen bezig hield was slechts bij uitzondering iets te merken. Een eigen discipline, die het specifieke gezichtspunt van vrouwen ook op dit gebied aan de orde zou stellen, bleek geen overbodige luxe te zijn. Aanvankelijk werd vooral geschreven over de achterstand van vrouwen op de arbeidsmarkt, maar later ging de aandacht ook uit naar zaken als de 'ongewenste intimiteiten' op de werkplek en ande-

re aspecten van de seksemachtsverhoudingen, die het vrouwen op de werkplek niet gemakkelijk maakten. Toch heeft zelfs deze ontwikkeling de gangbare arbeidssociologie nauwelijks veranderd. De Bruijn heeft, zo mogen we wel samenvatten, dus bij uitstek nuttig werk gedaan.

Ze heeft laten zien hoe het vrouwen op de arbeidsmarkt is vergaan. Ze heeft enkele blinde vlekken in de arbeidswetenschappen opgespoord en ze heeft een overzicht gegeven van de nuttige inzichten die op dit gebied zijn voortgekomen uit de vrouwenstudies. Misschien was het een wat overladen programma – het boek is dik! – maar blijkbaar was dat nodig. Het lijkt mij in elk geval toe, dat arbeidswetenschappers/sters, ook zij die dit boek niet lezen, voortaan niet meer kunnen doen of er geen vrouwen in de werkende wereld bestaan.

Misschien kunnen ze dan ook breken met de traditie dat sociologen altijd pas *achteraf* veranderingen signaleren. De werkende wereld zal immers veranderen als vrouwen meer gaan werken. Bovendien wordt het dan ook tijd om meer aandacht te gaan besteden aan het hier wat onderbelichte probleem van de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Of moet ik opportunistischer zijn, en in dit verband over deze aanbeveling zwijgen, zodat *vrouwelijke* arbeidssociologen er haar voordeel mee kunnen doen ...

Marja Gastelaars

A. Kouwenhoven, De dynamiek van christelijk sociaal denken, Callenbach Nijkerk, 1989, 192 blz.

In 1991 is het honderd jaar geleden, dat de Pauselijke Encycliek *Rerum Novarum* is verschenen. Bovendien zal dan herdacht worden, dat in november 1891 het Eerste Christelijk Sociaal Congres heeft plaatsgevonden. Voor Kouwenhoven vormde dit de aanleiding zich te bezinnen op de relevantie en de actualiteit van het in Encycliek en Congres gepresenteerde gedachtegoed: 'Zijn er in het christelijk sociaal denken door de nu bijna achter ons liggende eeuw heen constanten te ontdekken, die met een nieuwe dynamiek hun uitstraling op de maatschappij van de toekomst manifesteren? Zo ja, wat is globaal hun inhoud?'

Kouwenhovens lezenswaardige boek is misschien

wel vooral opmerkelijk om wat er niet in staat. In het ruim 150 pagina's tellende historische deel wordt ruimschoots aandacht besteed aan de voorlieden van het eerste uur (Schaeppman, Ariëns, Groen van Prinsterer, Kuyper, Talma) en aan de groei en bloei van de christelijke sociale (belangen-)organisaties. Er wordt echter met geen woord gerept over de rol van de politieke partijen van christelijke signatuur. Dit is daarom zo opmerkelijk (misschien ook veelzeggend?), omdat in ons verzuilde vaderland christelijke belangenorganisaties en verwante politieke partijen, ondanks van tijd tot tijd oplaaierende broedertwisten, toch bijna een eeuw lang de pretentie hebben uitgestraald het christelijk sociaal denken als een gemeenschappelijk gedachtegoed te willen koesteren. Bovendien zou veel van wat als verworvenheden van het christelijk sociaal denken ten tonele wordt gevoerd nooit gerealiseerd kunnen zijn zonder tenminste de welwillende medewerking van geestverwante politieke stromingen.

Uitgangspunt in het christelijk sociaal denken is (uiteraard) de manier geweest, waarop men meende om te moeten gaan met de 'sociale quaestie'. Geïnspireerd door Encyclieken als 'Rerum Novarum' en 'Graves de Communi re oeconomia disceptationes', door het denken van o.a. de bisschop van Mainz, Wilhelm Emmanuel von Ketteler, voerden de voormannen een pleidooi voor sociale hervormingen, 'zonder ook maar van verre te raken aan de vastheid van de stutten onzer maatschappij'. Dit vond zijn neerslag in een maatschappijmodel, waarin het accent lag op overleg en samenwerking binnen de maatschappelijke verbanden (de op het gildenstelsel geënte verantwoordelijke maatschappij) en waarin de klassenstrijd en een centralistische staatsopvatting werden afgewezen.

Wanneer men deze maatschappijvisie nader beziet valt op hoezeer dit denken voortbouwt op in andere landen en andere stromingen opgekomen idealen. Kouwenhoven documenteert dit zelf ook uitvoerig door te verwijzen naar vanuit het reformistisch en religieus socialisme ontwikkelde opvattingen en naar de idealen van de Rooms-Katholieke traditie, van de Engelse christian socialists en de evangelisch-soziale Bewegung in Duitsland. Hiermee kan de vraag opkomen naar de mate, waarin nu juist de Nederlandse samenleving het stempel draagt van het christelijk sociaal denken. Wellicht heeft hier, maar ook in andere landen, de

convergentie in levensbeschouwingen een grotere rol gespeeld dan de enkele verwijzing van Kouwenhoven in die richting (blz. 53) doet vermoeden. Dit geldt zeker wanneer de concrete resultaten van de christelijke sociale inbreng, op terreinen als de sociale zekerheid, de arbeidsvoorwaarden, de bedrijfsorganisatie en de medezeggenschap, aan de orde worden gesteld. In sommige wettelijke regelingen zullen de oorspronkelijke christelijke opvattingen daarin nog wel traceerbaar zijn. Veel vaker echter zal iets, waarin men zich achteraf tóch goed blijkt te kunnen herkennen, het resultaat van een brede(re) maatschappelijke discussie zijn geweest. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de eerste, naderhand onomstreden, overheidsinterventie op sociaal-economisch gebied in de vorm van het Kinderwetje van de liberaal Van Houten. Een meer recent voorbeeld betreft de Arbeidsomstandighedenwet, waarvan de grondbeginselen welhaast tot prototype van christelijk sociaal denken worden verheven (blz. 160), maar die, eenmaal in de dereguleringsmangel genomen, in een liberale staatssecretaris haar meest geharnaste voorvechtster vond.

Het laatste kwart van het boek is gewijd aan de vraag, waar het eigenlijk om begonnen was, namelijk: wat heeft het christelijk sociaal denken voor deze en de toekomstige tijd te zeggen? Kouwenhoven beantwoordt deze door in te gaan op enkele vraagstukken, die hij in dit verband de meest relevante acht. Genoemd worden individualiseringstendensen op het gebied van de arbeid en van het gezinsleven, desintegratiestendensen binnen de onderneming en de samenleving, alsmede de positie van de vakbeweging in de toekomst.

Over het laatstgenoemde kan Kouwenhoven het duidelijkst zijn: de vakbeweging moet haar huidige functies ook in de toekomst blijven vervullen. De andere vraagstukken zullen zonder twijfel ook hoog genoteerd staan op de agenda van christelijk sociale belangenorganisaties. Maar méér nog zullen het sociaal-politieke items (moeten) zijn. Doordat de christelijke politieke partijen onbesproken blijven kan de uitwerking van deze vraagstukken slechts zeer ten dele een antwoord geven op de vraag naar de 'constanten' in het christelijk sociaal denken. Per slot van rekening zal de uitstraling van algemene christelijk sociale uitgangspunten op de maatschappij van de toekomst zich slechts kunnen manifesteren aan de hand van concrete beleidskeuzen. In 1891 én in

1990 leidde dat tot een pleidooi voor sociale vernieuwing. Het blijft, ook na lezing van dit boek, de vraag of dit tot die 'constanten' gerekend mag worden.

C.J. Vos.

Robert van Eck en Brugt Kazemier, Zwarte Arbeid. Een empirische en methodologische studie. Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1989.

Carl Koopmans, Informele arbeid. Vraag, aanbod, participanten prijzen. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1989.

Weinig onderwerpen hebben de afgelopen jaren zo'n hausse in aandacht meegemaakt als de informele economie. Het thema van de niet door de overheid gecontroleerde en gereguleerde arbeid en inkomsten laveerde van de borreltafel naar het centrum van de politieke en wetenschappelijke belangstelling. Helaas was die discussie niet altijd gespeend een halve waarheden, vooroordelen en 'gesundenes volksempfinden'. Het is daarom nuttig dat een aantal onderzoekers heeft getracht tot wat meer helderheid te komen omtrent het reilen en zeilen van de verborgen economie. Al in een vroeg stadium waren het Van Eck en Kazemier, werkzaam bij het CBS, die op basis van enquêtes een beeld schetsten van omvang van en deelname aan de informele economie. Hun eerste rapportage daarvan stamt uit 1985. Naar voren kwam dat zo'n 12% van de Nederlanders boven 16 jaar inkomen had uit informele arbeid en dat het gemiddelde verdiende bedrag rond de 2300 gulden lag. Interessant daarbij was dat mensen met een baan vaker zwart bleken te werken dan mensen zonder een vaste betrekking.

Bovendien verdiende die laatste groep beduidend minder in het informele circuit dan de werkenden.

Van Eck en Kazemier hebben in de daaropvolgende jaren niet stilgezeten. Diverse publicaties volgden en eind vorig jaar verscheen hun gezamenlijk proefschrift 'Zwarte arbeid. Een empirische en methodologische studie'. Voor een deel bevat deze studie reeds bestaand en gepubliceerd materiaal. Met name in de empirische resultaten is weinig nieuws onder de zon. Gezien de vele misverstanden omtrent de informele economie kunnen ze echter niet vaak genoeg naar buiten gebracht worden. Daarnaast echter omvat het proefschrift een

uitgebreide verhandeling over de methodologische aspecten van met name enquête-onderzoek naar de informele economie. In totaal bespreken de auteurs een tiental varianten van mondelinge, schriftelijke of telefonische enquêtes naar informele arbeid. Ze concluderen dat de beste resultaten behaald worden met een mondelinge methode, waarbij de vragen naar zwarte activiteiten op een geleidelijke manier worden geïntroduceerd of in een niet voorgestructureerd gesprek aan de orde komen. Meer mensen, met name ook zogenaamde grote zwartmakers, blijken bij een dergelijke aanpak bereid het achterste van hun tong te laten zien. Een combinatie van kwalitatieve en kwantitatieve methoden lijkt derhalve gewenst. Van Eck en Kazemier stellen echter dat de structuur van de zwarte arbeidsmarkt ook bij de andere enquête-varianten duidelijk naar voren komt. In alle gevallen blijkt dat er een sterke overeenkomst is met de structuur van de formele arbeidsmarkt, waarbij zwakkere arbeidsgroepen zoals werklozen, lager opgeleiden, vrouwen en ouderen het minst profiteren van de informele economie.

Dit beeld is ook terug te vinden in de dissertatie van Koopmans, getiteld 'Informele arbeid. Vraag, aanbod, participanten, prijzen'. Ook dit proefschrift verscheen eind vorig jaar, net als dat van Van Eck en Kazemier, aan de Universiteit van Amsterdam. Een volgende overeenkomst tussen de beide proefschriften is dat ook Koopmans gebruik maakte van, voor een belangrijk deel al eerder, bij de OSA, gepubliceerde gegevens. Bovendien gebruikte ook Koopmans de enquête als waarnemingstechniek. Koopmans verschilt van zijn twee voorgangers echter in het onderscheiden van diverse vormen van informele arbeid. Een belangrijk onderscheid dat hij maakt is dat tussen 'witte' en 'zwarte' informele arbeid. Bij die laatste vorm is geen sprake van afdracht aan de op de activiteiten betrekking hebben de wet -of regelgeving. Witte informele arbeid kan bovendien betaald en onbetaald zijn. Koopmans volgt hierbij het conceptueel kader zoals onder meer geschetst door Lambooy en Renooy in de OSA-publicatie

'Bouwstenen van de Informele arbeidsmarkt' (1985). Een ander verschil met Van Eck en Kazemier is bovendien ook dat Koopmans tracht een beeld te krijgen van de vraag naar informele arbeid en zijn verhaal eindigt met een poging om de ontwikkeling van de informele arbeid in de toekomst te schetsen.

Koopmans komt tot de conclusie dat wij Nederlanders veel vaker zwart werken dan Van Eck en Kazemier ons willen doen geloven. Meer dan 1 op elke 3 Nederlanders tussen de 17 en 64 jaar biedt zwarte arbeid aan, terwijl ook 1 op de 3 mensen uit die groep zwarte arbeid afneemt. In de nabije toekomst, zo berekent Koopmans, zal deze deelname aan de informele economie alleen nog maar toenemen. Voor wat betreft de deelnemers aan de informele economie komt Koopmans echter weer op dezelfde resultaten als Van Eck en Kazemier, namelijk dat degenen met de beste kansen op de formele arbeidsmarkt ook het meest profiteren van het informele circuit.

Het vaststellen van deze structuur van de informele arbeidsmarkt lijkt mij de grootste verdienste van de beide onderzoeken. Het trachten te komen tot 'harde' cijfers omtrent deelname, omvang, prijzen en dergelijke lijkt minder relevant. Dergelijke uitkomsten verschillen voortdurend, al naar gelang de gehanteerde definities, manier van enquêteren, de omvang van de steekproef en dergelijke. Zowel Van Eck en Kazemier als Koopmans beamen dat ook van harte in hun werkstukken. Het lijkt zinvol nu het vizier meer te richten op andere aspecten van de informele economie, zoals haar inbedding in en relaties met de formele economie.

Het verschijnen van deze proefschriften geeft aan dat het thema 'volwassen' is geworden. Dat neemt niet weg dat in de toekomst ook nog veel wetenschappers de achtste stelling van Kazemier zullen kunnen onderschrijven, die luidde: 'Ik heb meer aan het zwarte circuit verdiend dan menig zwartwerker'.

Piet Renooy